

Hέκδοτική δραστηριότητα του Ρήγα εἶχε προφανεῖς πολιτικές ἐπιδιώξεις. Ἀποσκοποῦσε νὰ σπείρει τὸν σπόρο μιᾶς ἐπαναστατικῆς προσπάθειας ποὺ θὰ ἀνέτρεπε τὸν δθωμανικὸ δεσποτισμὸ καὶ θὰ ἐπιτύγχανε τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ὄλλων βαλκανικῶν λαῶν. Τὰ ἐκδοτικὰ του σχέδια τῶν γρόνων 1796-1797 συνιστοῦσαν τὸ τελικὸ στάδιο ἐνὸς προγράμματος διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶχε ως στόχο τὴν ἡθικὴ καὶ ψυχολογικὴ προετοιμασία αὐτῆς τῆς ὑπέρτατης προσπάθειας. Ὁ Ρήγας δὲν ἀπέβλεπε μόνο νὰ καλλιεργήσει τὴν ἡθικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ μέσω τοῦ πολιτικοῦ κλασικισμοῦ, ποὺ ἔβρισκε ἀπήχηση στὰ ἐκσυγχρονισμένα στρώματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ἴδιαίτερα στοὺς κύκλους τῆς φωτισμένης διανόησης, στοὺς μορφωμένους νέους καὶ στὰ ἐνεργὰ πολιτικὰ στοιχεῖα τῆς διασπορᾶς· ἀποπειράθηκε νὰ φτάσει καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς ὅμαδες, ποὺ ἦταν οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι τῆς προσπάθειάς του, μεταφέροντας τὸ μήνυμα τῆς ἐθνικῆς ἀπολύτρωσης στὶς εὐρύτερες μάζες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, μὲ μιὰ γλώσσα οἰκεία σ' αὐτὲς καὶ μὲ σύμβολα ποὺ μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν. Ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀποτελοῦσε τὸ πρόσφορο μέσο γιὰ νὰ προσεγγιστεῖ ἡ κοι-

670. Βλ. ἐπίσης "Ολγα Γκράτζιου, «Τὸ μονόφυλλο τοῦ Ρήγα τοῦ 1797. Παρατηρήσεις στὴ νεοελληνικὴ εἰκονογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», *Μνήμων*, τόμ. 8 (1980), σσ. 130-149.

νωνική ψυχολογία ένδος μαζικότερου ἀκροατηρίου. Επιπλέον, φαίνεται ότι ο Ρήγας ἵσως προσπάθησε νὰ μεταδώσει τὸ μήνυμά του δημοσιεύοντας, ἐνδεχομένως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης φάσης τοῦ ἐκδοτικοῦ του προγράμματος, τὸ 1790, τὶς προφητεῖες τοῦ Ἀγαθάγγελου, ποὺ προέβλεπαν τὴν ἐπικείμενη ἀνάσταση τοῦ Γένους³⁹. Συντεταγμένες ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Θεόκλητο Πολυείδη, γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου ὅγδου αἰώνα, οἱ προφητεῖες αὐτὲς ἀποτελοῦσσαν δημοφιλὲς ἀνάγνωσμα, ποὺ κυκλοφοροῦσε εὐρέως σὲ χειρόγραφη μορφή. Η ἀπήχηση τῆς χρησμολογίας στὶς λαϊκὲς μάζες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἦταν ἐνδεικτικὴ τῶν διάγυτων συναισθημάτων δυσαρέσκειας καὶ ἀδημονίας γιὰ μιὰ λυτρωτικὴ ἀποκάλυψη. "Ολα αὐτὰ ἐξέφραζαν τὸ κλίμα ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀποσύνθεση τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὶς συνακόλουθες πιέσεις γιὰ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀλλαγή. Υπὸ ἀνάλογες περιστάσεις, σὲ παραδοσιακὲς κοινωνίες, ὁ προφητικὸς χιλιασμὸς παρέχει διέξοδο στὶς ἀναζητήσεις τῆς λαϊκῆς ψυχολογίας καὶ προσφέρει ἀντιστοίχως διαύλους ἀποτελεσματικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν μαζῶν καὶ τῶν ἡγετικῶν ὅμαδων. Οἱ τελευταῖες μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε παραδοσιακὰ στοιχεῖα ποὺ θέλουν νὰ

39. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Ἡ προσγραφόμενη στὸν Ρήγα πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἀγαθάγγελου. Τὸ μόνο γνωστὸ ἀντίτυπο», Ὁ Ἑρανιστής, τόμ. 8 (1969), σσ. 573-592. Σχετικὰ μὲ τὸν προφητικὸ χιλιασμὸ τοῦ δέκατου ὅγδου αἰώνα, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, σσ. 169-175.

χειραγωγήσουν τὴν ἀποκάλυψη εἴτε ἐπαναστάτες διανοούμενοι⁴⁰.

Δημοσιεύοντας τὶς προφητεῖες τὸν ἔδιο χρόνο ποὺ δημοσίευσε τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* καὶ τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ὁ Ρήγας προφανῶς δὲν ὑπαναχωροῦσε σὲ κάποιου εἴδους παραδοσιακὴ χιλιαστικὴ ἴδεολογία. Ἀντίθετα, ἡ ἔκδοση τοῦ *Ἀγαθάγγελου*, ἡ ὅποία προσγράφεται σ' αὐτόν, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ως μαρτυρία τῆς ρεαλιστικῆς ἐκ μέρους του στάθμισης τῶν πρακτικῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν πολιτικῶν παραμέτρων μιᾶς ἐπικείμενης ἐπαναστατικῆς ἀπόπειρας γιὰ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἐπίγνωσης ποὺ διέθετε ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ Διαφωτισμοῦ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἀπήχηση καὶ νὰ κινητοποιήσουν μόνο τὶς κοινωνικὰ καὶ ἴδεολογικὰ προηγμένες ὅμαδες, ποὺ ποσοτικὰ ἀντιπροσώπευαν ἕνα πολὺ μικρὸ — ὅν καὶ δυναμικὸ — τμῆμα τῆς κοινωνίας. Οἱ ὅμαδες αὐτὲς μποροῦσαν νὰ ἀναδείξουν ἡγέτες καὶ νὰ ὀραματισθοῦν στόχους, ἀλλὰ δὲν μποροῦσαν νὰ ἔξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχία μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης. Ἀπὸ τὴν πλήρη κατανόηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας πήγαζε ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα νὰ ἀπευθυνθεῖ στὶς πλατύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, μιλώντας στὴ δική τους συμβολικὴ γλώσσα, ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀνακι-

40. Πρβλ. Eric Hobsbawm, *Social Bandits and Primitive Rebels*, Glencoe 1959, σσ. 57-65, 105-107.

νήσει τοὺς πόθους ποὺ ζεπηδοῦσαν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς συλλογικῆς μνήμης καὶ τῆς ἐμπειρίας.

‘Η προβληματικὴ τῆς ἐπανάστασης, ποὺ προβάλλει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ *corpus* τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα, ὥριμασε στὴ σκέψη του ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς ἐμπειρίας. ‘Η θεώρηση αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας, καὶ ἡ στάθμιση τῶν δυνατοτήτων ποὺ προσέφερε στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, ὁδήγησαν τὸν Ρήγα στὸ τελικὸ πρακτικὸ βῆμα ποὺ ἀκολουθεῖ κάθε ἐπαναστατικὸ πρόγραμμα. ‘Η προώθηση τῆς ὑπόθεσης τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς ἡθικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ καὶ ἡ τελικὴ ἕκκληση πρὸς τὶς μάζες συνυφάνθηκαν μὲ τὴν ἀνάληψη ὅργανωτικῶν πρωτοβουλιῶν, ποὺ ἀπέβλεπαν νὰ συσπειρώσουν τὶς δυνάμεις τῆς ἐπανάστασης. Δύο αἰῶνες ἀργότερα παραμένει ἀκόμη μᾶλλον ἀσαφὲς τί ὅντως κατόρθωσεν ἀργανώσει ὁ Ρήγας⁴¹. Τὰ πρακτικὰ σχέδια μὲ τὰ ὅποια ἐπρόκειτο νὰ θέσει τὸ ἐπαναστατικό του πρόγραμμα σὲ ἐφαρμογὴ ἐξαφανίστηκαν μέσα στὴν τραγωδία ποὺ κάλυψε τὴν τελευταία φάση τῆς δραστηριότητάς του καὶ σφράγισε τὴ μοίρα του. ‘Ο θρύλος ποὺ περιέβαλε ἀργότερα τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση του μεγαλο-

41. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ὅργανωσης τοῦ Ρήγα, βλ. Κ. "Αμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, σσ. ιβ'-ιε', καὶ Βρανούσης, Ρήγας (1953), σσ. 67-71. 'Η ἀποτελεσματικότητα ὥποιασδήποτε τέτοιας προσπάθειας ἀπὸ μέρους τοῦ Ρήγα ἀμφισβητήθηκε ἡδη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κ. Φιλήμονα, Δοκίμιον Ἰστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, Ναύπλιο 1834, σσ. 95-98. Στὶς ιστορικὲς πηγὲς δὲν διακρίνονται ἀμεσοὶ δεσμοὶ μεταξὺ τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

ποίησε καὶ παράλλαξε τὸ πρόγραμμά του, ἐνῶ οἱ προθέσεις του χειραγωγήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις μεταγενέστερων ἴδεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων, ἀφοῦ ὁ Ρήγας, ὡς πνευματικὸς πρόγονος, διεκδικήθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ ἔτερόκλητους καὶ μεταξύ τους βαθιὰ ἀντιφατικοὺς ἴδεολογικοὺς μνηστῆρες⁴².

Ἡ φύση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα, ώστόσο, καὶ ἡ λύση ποὺ εἰσηγήθηκε γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, μποροῦν νὰ ἀνασυντεθοῦν ἐπαρκῶς μὲ βάση τὴ μαρτυρία τῶν σωζόμενων ἔργων του. Οἱ μαρτυρίες ποὺ στηρίζονται στὰ πρακτικὰ τῆς ἀνάκρισης στὴν ὅποια ὑποβλήθηκαν ὁ ἕδιος καὶ οἱ σύντροφοί του ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχὲς μετὰ τὴ σύλληψή τους στὴν Τεργέστη⁴³, γιὰ ἀνατρεπτικὲς δραστηριότητες, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1797,

42. Τὴ μυθολογία γύρω ἀπὸ τὸν Ρήγα ἐγκαινίασε ὁ Χρ. Περραιβός: *Σύντομος βιογραφία Ρίγα Φεραίου*, Ἀθήνα 1860. Οἱ θέσεις τοῦ Περραιβοῦ ἀνασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν "Αμαντο, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, σσ. θ'-ιε". Γιὰ τὶς θέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς σχετικὰ μὲ τὸν Ρήγα, βλ. Γ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ομοσπονδία*, Ἀθήνα 1945. Σὲ προγενέστερο ἔργο, ώστόσο, ὁ Κορδάτος εἶχε περιγράψει τὸν Ρήγα ως «πρόδρομο τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ ἡμιπερικλισμοῦ»: βλ. Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1931, σ. 82. Γιὰ τὴν ἀριστερὴ ἄποψη βλ. ἐπίσης Τ. Βουρνᾶς, *Ο πολίτης Ρίγας Βελεστινλῆς*, Ἀθήνα 1956.

43. Bλ. Émile Legrand, ἐπιμ., *Documents inédits concernant Rhigas Velestinilis et ses compagnons de martyre καὶ Κ. "Αμαντος, Ανέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρίγα Βελεστινλῆ*. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συνέλεξε ὁ Legrand ἀποτέλεσαν τὴ βάση τῆς πληρέστερης ἔκθεσης τῶν γεγονότων γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα, τὴν ὅποια συνέθεσε ὁ Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρίγα*, Ἀθήνα 1892. Οἱ πιὸ πρόσφατες ἔρευνες τοῦ Π. Κ. Ἐνεπεκίδη, *Ρίγας - Υψηλάντης - Καποδίστριας*, Ἀθήνα 1965, σσ. 11-96, προσέθεσαν μερικὲς ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες,

φωτίζουν και ἐπιβεβαιώνουν τὰ συμπεράσματα μιᾶς αὐστηρὰς δριοθετημένης ἀπὸ τὰ κείμενα ἀνάλυσῆς τοῦ πολιτικοῦ νοήματος και τῶν προθέσεων ποὺ διακρίνονται στὶς διαδοχικὲς φάσεις τοῦ ἔργου του. Οἱ δύο φάσεις ποὺ προηγήθηκαν (1790 και 1796-1797) προπαρασκεύασαν τὴ δημοσίευση τῆς κατ' ἔξοχὴν πολιτικῆς πραγματείας του, τοῦ πολιτεύματος τῆς «Ἐλληνικῆς Δημοκρατίας», ὅπως αὐτὸς ἀποδίδεται σὲ γενικὲς γραμμὲς στὸ ἐπαναστατικό του μανιφέστο. Τὸ πολιτικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὅποιο διαμορφώθηκε ἡ τελικὴ πολιτειακή του πρόταση καθορίστηκε ἀπὸ τὶς ὄργανωτικὲς δραστηριότητές του και τὰ σγέδιά του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἐλλάδας.

‘Η παλαιότερη ἀξιόπιστη μαρτυρία γι’ αὐτὰ τὰ σχέδια προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἔξεγον μέλος τῆς ἑλληνικῆς φωτισμένης διανόησης, τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ. ‘Ο Κωνσταντᾶς γνώρισε τὸν Ρήγα στὸ Βουκουρέστι, στὸν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ ἔτος 1790 οἱ δρόμοι τους διασταυρώθηκαν στὴ Βιέννη, ὅπου συνέπεσε ἡ παραμονή τους γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἔκδοσης τῶν βιβλίων τους. Σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντᾶ, ὁ ὅποῖος ἔζησε και ἀξιώθηκε νὰ δεῖ τὴν Ἐλλάδα ἀνεξάρτητη, ὁ Ρήγας ἦταν ὁ πρῶτος “Ἐλληνας πατριώτης ποὺ συ-

ἀλλὰ δὲν ἔλυσαν τὰ προβλήματα ποὺ ύφιστανται ἀπὸ παλιά. Βλ. ἐπίσης, “Ολγα Κατσιαρδῆ, «Ο Ρήγας Φεραίος. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Τεργέστης», *Μνήμων*, τόμ. 7 (1979), σσ. 150-174. Μετὰ τὴν ἀνάκριση οἱ αὐστριακὲς ἀρχὲς παρέδωσαν τοὺς “Ἐλληνες πατριώτες στοὺς Οθωμανούς, ποὺ τοὺς ἔξετέλεσαν στὸ Βελιγράδι, στὶς 24 Ιουνίου 1798.

νέλαβε τὴν ἴδεα τῆς ἀναβίωσης τοῦ Γένους μὲ καθαρὰ πολιτικούς ὄρους καὶ ὅραματίστηκε ἐνα ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸν κράτος. Ἀφετηρία τῶν πολιτικῶν προβλημάτισμῶν του, σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἦταν τὰ γραπτὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ὁσπόδαρου τῆς Μολδαβίας (1782-1786), τοῦ ἐπονομαζόμενου «Φυραρῆ», ὃ ὅποῖος εἶχε καταστρώσει σχέδια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ δραπετεύσει καὶ νὰ ζητήσει καταφύγιο στὴ Ρωσία, ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ πληροφορήθηκαν τὶς ἐπιδιώξεις του⁴⁴.

Ἄν αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῶν σχεδίων τοῦ Ρήγα, τὸ διαφωτιστικὸν πρόγραμμά του, ποὺ κατὰ πρῶτο λόγο εἶχε διαμορφωθεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐγκυρωπαιδισμοῦ, σὺν τῷ χρόνῳ ἀκολουθοῦσε ἐναν ὅλο καὶ πιὸ ριζοσπαστικὸν πολιτικὸν προσανατολισμό. Μετὰ τὴν ὄριστικὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων τοῦ Γένους γιὰ ρωσικὴ βοήθεια, ἐπακόλουθο τῆς ἐγκατάλειψης τῶν Ἑλλήνων τὸ 1792, ὁ Ρήγας στράφηκε ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία καὶ σταδιακὰ κατέληξε στὸν προσδιορισμὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας μὲ βάση τὸ γαλλικὸν πρότυπο. Πέρα ἀπὸ τὴν ἴδεολογικὴ ἔμπνευση, φαίνεται ὅτι ὁ Ρήγας διέκρινε νὰ προβάλλει ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἐπιπτώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μὰ πραγματικὴ εὔκαιρία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία, εἰδικὰ με-

44. Βλ. Κ. Ἀμαντος, «Ρήγας Βελεστινῆς», *Ἑλληνικά*, τόμ. Ε' (1932), σσ. 48-50, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. ιχ'.

τὰ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη στὴν
 Ἰταλία καὶ τὴν κατάληψη τῶν Ἐπτανήσων ἀπὸ τοὺς
 Γάλλους, οἱ δποῖοι εἶχαν καταλύσει προηγουμένως τὴν
 Βενετικὴν Πολιτείαν. Τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῶν ἐνερ-
 γειῶν του πρὸς αὐτὴν κατεύθυνση παραμένει ὡστό-
 σο ἀσαφές, ἐπειδὴ οἱ μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὰ ὑποτιθέ-
 μενα σχέδιά του ἢ τὶς ἀπόπειρές του νὰ ἔλθει σὲ ἀπευ-
 θείας ἐπαφὴ μὲ τὸν Ναπολέοντα — ἢ ἔστω μὲ Γάλλους
 διπλωματικοὺς ἐντεταλμένους στὴν ἀψιθουργικὴν ἐπι-
 κράτειαν — εἶναι ἀβέβαιες⁴⁵. Οἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς
 ἔχουν προφανῶς διογκωθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλο ποὺ περιέ-
 βαλε τὴν σύλληψη τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὴν αὐστριακὴν ἀ-
 στυνομία καὶ τὸ μαρτύριό του, τὸ 1798. Οὔτε ὑπάρ-
 γουν μαρτυρίες ποὺ νὰ τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξη κά-
 ποιας μυστικῆς ἐπαναστατικῆς ἐταιρείας, ἢ δποία, ὑπὸ
 τὴν καθοδήγηση τοῦ Ρήγα, ἐργαζόταν συστηματικὰ
 γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Προφανῶς οἱ
 αὐστριακὲς ἀργές, ἔχοντας τὴν ἔμμονη ἴδεα τῆς γαλ-
 λικῆς ἀπειλῆς, φοβήθηκαν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς δραστη-
 ριότητες τοῦ Ρήγα κρυβόταν μιὰ τεράστια συνωμο-
 σία, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἔδιος ὁ αὐτοκράτορας ἐνδιαφέρ-
 θηκε προσωπικὰ γιὰ τὴν ὑπόθεση. "Αλλωστε, ἡ ἀψ-
 θουργικὴ μοναργία μόλις τὸ 1796 εἶγε καταστείλει

45. Legrand, *Documents inédits*, σ. 65 καὶ "Αμαντος, Ἀνέκδοτα
 ἔγγραφα, σσ. ιδ'-ιε', 122-128, καὶ γενικότερα Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 61-
 67, 74-79. Ἐπίσης "Ολγα Κατσιαρδῆ, «Ἐλληνικὰ διαβήματα στὸν Βονα-
 πάρτη», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 14 (1977), σσ. 36-68, μὲ ἐπισκόπηση τῆς
 προγενέστερης βιβλιογραφίας.

μιὰν ἄλλη, ἵσκωβινικῆς ἔμπνευσης, συνωμοσίᾳ στὰ ἐδάφη της, ποὺ εἶγε τὴν ἀφετηρία της σὲ πρωτοβουλίες τοῦ καθηγητῆ τῆς φυσικῆς Ἰγνατίου Martino-vics. Αύτὸ ποὺ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες εἶναι ὅτι ὁ Ρήγας, ἀφοῦ ὀλοκλήρωσε τὸ ἔκδοτικό του πρόγραμμα, τὸ 1797, ἔφυγε ἀπὸ τὴν Βιένην μὲ προορισμὸ κάποιο ἄγνωστο μέρος στὴν ὁθωμανικὴ Ἑλλάδα, συνοδευόμενος ἀπὸ μιὰ ὄμάδα στενῶν συνεργατῶν του. Ἡ συνοχὴ τῆς ὄμάδας δὲν στηριζόταν σὲ συνωμοτικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ στὴν κοινὴ ἀποδογὴ τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν καὶ στὸν ἔνθερμο ἔλληνικὸ πατριωτισμό, ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ἴδεωδῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας.

Στὸ μέτρο ποὺ οἱ αὐστριακὲς ἀνακριτικὲς ἀργὲς ἦταν σὲ θέση νὰ τὸ ἔξακριβώσουν, τὸ σγέδιο τοῦ Ρήγα ἦταν νὰ ὑποκινήσει ἀρχικὰ μιὰν ἔξέγερση στὴ Μάνη, τὴν ἀνυπότακτη στοὺς Τούρκους ἀετοφωλιὰ τῆς Πελοποννήσου, νὰ διευρύνει τὴν ἔξέγερση μὲ τὴ συνεργασία τῶν ὀρεσίβιων πολεμιστῶν τοῦ Σουλίου, στὴν "Ηπειρο, νὰ κηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας καὶ νὰ εἰσαγάγει τὸ γαλλικὸ σύστημα διακυβέρνησης στὴν ἀπελευθερωμένη γώρα. Ἡ ἴδεολογικὴ προετοιμασία τῆς ἔξέγερσης, ὅπως γνώριζε ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία, περιλάμβανε φιλολογικὰ σγέδια, ὅπως ἡ μετάφραση τῶν ἔργων Νέος Ἀνάχαρσις καὶ Ἡθικὸς Τρίπους, ἡ δημοσίευση τῆς Χάρτας τῆς Ἑλλάδος, ἡ σύνταξη τῆς ἐπαναστατικῆς προκήρυξης ποὺ καλοῦσε τὸ ἔλληνικὸ ἔθνος νὰ ἔξεγερθεῖ γιὰ τὴν ἐλευθερία του, καὶ

ή σύνθεση ἐπαναστατικοῦ ὕμνου κατὰ τὸ πρότυπο τῆς «Μασσαλιώτιδας». Ἡ ἀνάκριση διαπίστωσε ἐπίσης ὅτι εἶγε συνταγθεῖ καὶ σχέδιο δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τὰ τρία τελευταῖα μέρη τοῦ προγράμματος (ἡ διακήρυξη, ὁ ὕμνος καὶ τὸ σύνταγμα) τυπώθηκαν μυστικὰ σὲ ἔνα ἀνατρεπτικὸ φυλλάδιο, τὸ ὅποιο προορίζόταν νὰ μοιραστεῖ στοὺς "Ἐλληνες ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ὡς μέρος τῆς ἐπαναστατικῆς προσπάθειας. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ μπόρεσε νὰ συλλέξει ἡ ἀνάκριση γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ἐπαναστατικοῦ μανιφέστου ἔδειχναν ὅτι σύνθημά του ἦταν τὸ γαλλικὸ ἐπαναστατικὸ ἀξίωμα «'Ἐλευθερία, Ἰσότητα, Ἀδελφοσύνη». Στὶς σελίδες του, μὲ ἔναν τρόπο ποὺ ἐμιμεῖτο τὸ γαλλικὸ ὕφος, προπηλακίζονταν οἱ μονάρχες, ἔξαιρονταν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ ἀρετὲς τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης, καὶ ἔζυμνεῖτο ἡ ἐλευθερία⁴⁶.

Στὴν κατάθεσή του ὁ Ρήγας μαρτυροῦσε ὅτι κίνητρο τοῦ φιλολογικοῦ του προγράμματος ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νὰ διαφωτίσει τὸ Γένος του καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς συμπατριῶτες του νὰ συνειδητοποιήσουν τὴ Θλιβερὴ κατάσταση τῆς ὑποδουλωμένης τους πατρίδας. Ὁμολογοῦσε ὅτι αἰσθανόταν βαθὺ μίσος γιὰ τὴ βάρβαρη τουρκικὴ φυλὴ καὶ δήλωνε ὅτι, μετὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, θερμότερη ἐπιθυμία του ἦταν νὰ δεῖ τοὺς Τούρκους νὰ ἐκδιώκονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

46. Legrand, *Documents inédits*, σσ. 11-13, 23-25. Γιὰ τὸ γενικότερο πολιτικὸ κλίμα ποὺ ἐπηρέασε τὶς ἀνακρίσεις, πρβλ. Ernst Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin Trials*, Ὁξφόρδη 1969, σσ. 137-191.

Παραδεχόταν ἐπίσης ὅτι εἶχε γράψει στὸν Γάλλο πρόξενο τῆς Τεργέστης προτείνοντάς του νὰ ὑπηρετήσει ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ γαλλικοῦ ἐπιτελείου στὴν Ἰταλία. Σχετικὰ μὲ τὰ πολιτειακά του σχέδια, ἔξαλλου, παραδεχόταν τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ μετάφραστη τοῦ γαλλικοῦ συντάγματος, ὥστε αὐτὸν νὰ χρησιμεύσει ὡς ὁδηγὸς γιὰ τὶς ἐλληνικὲς προσπάθειες, ἀλλὰ ἀνέφερε ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ συντάξει ἕνα σύνταγμα κατὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, προσαρμοσμένο στὸ πνεῦμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους⁴⁷.

Οἱ σύντροφοι τοῦ Ρήγα παραδέχονταν δύμφωνα ὅτι κίνητρο τῶν ἐνεργειῶν τους ἦταν ἡ ἀνάγκη νὰ μορφωθεῖ καὶ νὰ διαφωτισθεῖ τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος μὲ τὴν ἔκδοση ἔργων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, γεγονός ποὺ θεωροῦσαν ὡς προϋπόθεστη, γιὰ τὴν ἔθνικοαπελευθερωτικὴ ἔξέγερστη. Συμμερίζονται ἀλλωστε τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν «Ἰακωβίνων» τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης γιὰ τὸ γαλλικὸ πολίτευμα. "Ἐνας νέος, ὁ Παναγιώτης Ἐμμανουὴλ ἀπὸ τὴν Καστοριά, μίλησε μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὴ γαλλικὴ ἐλευθερία καὶ τόνισε ὅτι κάθιε "Ἐλληνας ποὺ εἶχε κάποια γνώση γιὰ τὰ πολιτικὰ συστήματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὑποστηρίζει τὸ πολίτευμα τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, ἀφοῦ αὐτὸν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του πήγαζε ἀπὸ τὴ σολώνεια νομοθεσία. 'Η δύμοιτητα τὴν δόποια μποροῦσαν νὰ διακρίνουν οἱ "Ἐλληνες

47. Legrand, *Documents inédits*, σσ. 59-75, Ιδιαίτερα σσ. 61, 65, 69.

έπαναστάτες μεταξὺ τοῦ δημοκρατικοῦ γαλλικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πολιτευμάτων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἔκανε στὰ μάτια τους πιὸ ἔντονη τὴν ἀντίθεση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν τουρκικὴ τυραννία, ὑπὸ τὴν ὁποίᾳ στέναζε τὸ Γένος τους⁴⁸. "Εναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ρήγα, τὸν Δημήτριο Νικολίδη, τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ μετάφραση τοῦ δοκιμίου τοῦ Mably, *Observations sur l'histoire de la Grèce ou des causes de la prospérité et des malheurs des Grecs*, μὲ τὴν ὁποίᾳ σκόπευε νὰ διδάξει τοὺς νεότερους "Ἑλληνες γιὰ τὶς ἀρετές, τὰ χαρίσματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν προγόνων τους⁴⁹.

Ἡ πεποίθηση ὅτι ὑπῆρχε αἰτιώδης συνάφεια μεταξὺ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐπανάστασης — ὑπόθεση ποὺ μερικὰ χρόνια προηγουμένως εἶχε ὑποστηριχθεῖ μὲ ἀφορμὴ τὴ γαλλικὴ ἐμπειρία καὶ στὶς σελίδες τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, ποὺ ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι εἶχε μελετήσει προσεκτικὰ — προσέφερε τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς πρακτικῆς δραστηριότητας τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του. Μὲ τὴν ἀπόφασή τους νὰ μεταφέρουν τὶς δραστηριότητές τους ἀπὸ τὶς πρωτεύουσες τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ μελλοντικὸ πεδίο τῆς ἐπανάστασῆς τους, ἔξασφάλισαν τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ἐπίτευγμα ποὺ δὲν πραγματοποιοῦν πάντοτε οἱ ἐπαναστάτες διανοούμενοι. Ἡ ὄργανωτική τους βάση ἦταν βέβαια ὑποτυπώδης, ἀν μποροῦμε νὰ

48. Στὸ ἴδιο, σ. 91.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 83.

Na systemā zinām, kā veiksmīgi būtī Pērļu, Šāļu pāriņi arī vēl
pārsteigt savas īstā dzīvesgaitas.

Very fair room. \$10.

卷之三

جعفر بن محب

• 300 •

Digitized by Google

Jugos, fructo, agua o vapor que nos desvanece al punto de dormir. La refrigeración consiste en proporcionar vapor y calor que disminuyen la temperatura del organismo, así los vapores naranja, menta, eucalipto y clavo de olor actúan en el organismo como refrigerantes y desvanecen las sensaciones de calor y dolor. Los vapores de limón, lima, naranja, lima, pomelo, etc., actúan como refrigerantes y desvanecen las sensaciones de dolor y malestar.

Νέα πολιτική διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς μικρᾶς Ασίας, τῶν μεσογείων νήσων, καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας.

Τὸ γειρόγραφο τῶν Κυθήρων.

Συλλογή Ἐμμ. Σ. Στάθη, Ἀθήνα.

ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὑφίστατο καν πέρα ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς τοῦ κοινοῦ ἴδεολογικοῦ ὄράματος ποὺ τοὺς συνέδεε. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ἐπαναστατικῶν τους σχεδίων ἔχουν ἐξαφανιστεῖ εἴτε ἐξαιτίας τῆς διωξης ποὺ ὑπέστησαν ἀπὸ τοὺς ξένους, εἴτε, ἀργότερα, ἐπειδὴ ὁ θρύλος συσκότισε αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς δράσης τους. Τέλος, οἱ πρακτικές τους ἐπαναστατικὲς δραστηριότητες καλύφθηκαν ἀπὸ τὸν πέπλο τῆς τραγωδίας τοῦ μαρτυρίου τους. Ἀκόμη καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ μανιφέστο τοῦ κινήματος τους, τὸ φυλλάδιο τοῦ Ρήγα μὲ τὸ πολίτευμα τῆς «Ἐλληνικῆς Δημοκρατίας», ἐξαφανίστηκε. "Ολα τὰ ἀντίτυπα τοῦ πρωτοτύπου καταστράφηκαν εἴτε ἀπὸ τοὺς προνοητικοὺς διώκτες εἴτε ἀπὸ τοὺς φοβισμένους ὀπαδούς. Οἱ ἀνακαλύψεις τῆς ἕρευνας ἐνὸς ὀλόκληρου κιώνα μᾶς ἔδωσαν μόνο χειρόγραφα ἀντίγραφα καὶ μεταφράσεις τοῦ πρωτοτύπου. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τῶν ὅποιων ἡ αὐθεντικότητα εἶναι ἐξακριβωμένη, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυντεθεῖ μὲ βεβαιότητα ἡ ἴδεολογία καὶ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ ἀκριβὲς σχῆμα τῆς πολιτειακῆς ἀναδημιουργίας ποὺ ὄραματιζόταν ὁ πρωτομάρτυρας τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας. Τὸ ὄραμα αὐτὸ ἐπαιρνε μορφὴ στὸ ἐπαναστατικὸ μανιφέστο τοῦ Ρήγα τοῦ ἔτους 1797, *Nέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ασίας, τῶν Μεσογείων νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας*⁵⁰. Τὸ φυλλάδιο περιλάμβανε τὴν ἐπαναστατικὴν

50. Ρήγας, *Nέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς*

προκήρυξη, τὴ διακήρυξη τῶν «Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου», τὸ σχέδιο πολιτεύματος γιὰ τὴν «Ἐλληνικὴ Δημοκρατία» καὶ κατέληγε μὲ τὸν Θούριο.

VI

Hπρωταρχικὴ ἔμπνευση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα πήγαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *De l'Esprit des Lois* (*Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων*), τὸ ὅποῖο εἶχε ἀποπειραθεῖ νὰ μεταφράσει στὰ Ἑλληνικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς φιλολογικῆς του σταδιοδρομίας⁵¹. Ἡ καταγγελία τῆς ἀπολυταρχίας ἀπὸ τὸν Montesquieu προσέφερε στὸν Ρήγα τοὺς πολιτικοὺς ὄρους γιὰ νὰ

Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας, Βιέννη 1797. «Ολα τὰ ἀντίτυπα τῆς ἀρχικῆς ἔκδοσης ἔξαφανίστηκαν μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα καὶ τὴν κατάσχεση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του φυλαδίου. Τὸ κείμενο ἀνακαλύφθηκε καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ χειρόγραφο ἀντίγραφο τοῦ Π. Χιώτη στὸ ἀθηναϊκὸ περιοδικὸ Παρθενών τοῦ ἔτους 1871 (σσ. 507-512, 545-556). Ἀνατυπώθηκε σὲ αὐτοτελὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Θ. Π. Βολίδη, ἐπιμ., *Τὸ πολίτευμα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1924. Γιὰ τὴν ιστορία τοῦ κειμένου βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. B', σσ. 674-680. Τὸ κείμενο στὶς σσ. 681-727. Γιὰ λεπτομέρειες τῆς ἔκδοσης βλ. Γ. Γ. Λαδᾶς - Αθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σσ. 69-74.

51. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, σ. 176: «Εἴδησις: Ἄν κανένας φιλογενῆς ἀγαπᾷ νὰ κοπιάσῃ μεταφράζωντας πρὸς ὄφελος τοῦ γένους κανένα βιβλίον, ἂς μὴν ἐπιχειρισθῇ τὸ *esprit des lois* par monsieur Montesquieu, ἐπειδὴ καὶ εἰναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἔμοῦ καὶ τελειώνοντας ἔχει νὰ τυπωθῇ». Τὸ χειρόγραφο ἔχει χαθεῖ. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ σημασία τοῦ ἐγχειρήματος βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ η Νοτιοανατολικὴ Εὑρώπη*, Ἀθήνα 1990, σσ. 117-125.

έκφράσει τὸ προσωπικό του μίσος ἐναντίον τοῦ δεσποτισμοῦ. Στὸν πολιτικό του ριζοσπαστισμό, ὡστόσο, δὲ ἵδιος προχώρησε πολὺ πέρα ἀπὸ τοὺς ἀρχικούς στόγους τοῦ Montesquieu. Ἡ ἐπαναστατική του προκήρυξη ἀποτελοῦσε παιάνα κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῶν εὔτελιστικῶν συνεπειῶν του. Ὁ Ρήγας ἀπηχοῦσε μιὰ εὐρύτερα ἀποδεκτὴ ἵδεα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴν ὅποια εἶχε ἥδη προαναγγείλει ὁ Montesquieu στὶς *Περσικὲς* Ἐπιστολές, ἀρκετὰ χρόνια προηγουμένως, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ δεσποτισμὸς στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε φτάσει στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς παρακμῆς καὶ τῆς διαφθορᾶς. Ἡ τυραννία εἶχε καταδικάσει ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ ἀθώους καὶ ἔντιμους πολίτες σὲ πλήρη ἀβεβαιότητα καὶ ἀνασφάλεια γιὰ τὴ ζωή, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσία τους. Ὁδηγημένοι στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς ὄργης καὶ τῆς ἀπόγνωσης ἀπὸ τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν ἀπανθρωπιὰ τῆς τυραννίας, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποὺ κατοικοῦσαν τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ τὶς ἡγεμονίες τῆς Μολδοβλαχίας, ἀποφάσισαν νὰ ἀδράξουν τὰ «ἄρματα τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἀπελπισίας» καὶ νὰ ἔξεγερθοῦν κατὰ τοῦ τυράννου. Ἡ ἔξέγερση γινόταν στὸ ἱερὸ ὄνομα τοῦ Νόμου καὶ τῆς Πατρίδας καὶ ἦταν ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ ἴδαικὰ τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἀδελφοσύνης. Οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐννοοῦσαν σοβαρὰ τὴν ἕκκλησή τους γιὰ ἀδελφοσύνη. Καλοῦσαν ὅλες τὶς ἄλλες ἐθνότητες ποὺ στέναζαν ὑπὸ τὸν

ἀφόρητο ζυγὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ νὰ συνταχθοῦν κάτω ἀπὸ τὴν σημαία τῆς κοινῆς σταυροφορίας γιὰ ἐλευθερία. «Χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι» ἔπρεπε νὰ παραμερίσουν τὶς θρησκευτικές τους διαφορὲς καὶ νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν κοινὴ μοίρα ποὺ συνέδεε ὅλα τὰ «πλάσματα τοῦ Θεοῦ» καὶ τὴν ἀδελφοσύνη πού, μέσα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες τῆς τυραννίας, ἔνωνε ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικὲς τάξεις καὶ θρησκεῖες. "Ετσι, ὅλοι οἱ λαοὶ ποὺ ποθοῦσαν τὴν ἐλευθερία συναδελφώνονταν στὸ ὄνομά της καὶ μὲ τὴν κοινὴ ἐπαναστατική τους ἐξέγερση ἐπιζητοῦσαν νὰ ὑπερασπισθοῦν ἐνώπιον τῆς οἰκουμένης τὰ ιερὰ καὶ ἀπαραβίαστα δικαιώματά τους. Γιὰ τοὺς "Ελληνες ἡ ἀνάκτηση τῆς προγονικῆς ἐλευθερίας ἦταν μιὰ συναρπαστικὴ πρόκληση. Τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ τὸ μελλοντικὸ ἔχέγγυο αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀνακτηθεῖ μὲ τὴν ἐπανάσταση, ἦταν ἡ εὐλαβικὴ δημόσια δικαιόρυζη τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τῶν ἐλεύθερων κατοίκων τῆς ἀναγεννημένης ἐπικράτειας. Τὰ θεμέλια αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων ἦταν ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας⁵².

‘Ο χάρτης τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ συνέταξε ὁ Ρήγας, ἀκολουθοῦσε πιστὰ τὸ κείμενο τῆς «Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen», ποὺ προτασσόταν τοῦ γαλλικοῦ συντάγ-

52. Βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Tὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 681-683.

ματος του 1793. Είναι άξιοσημείωτο ότι απ' όλα τὰ συνταγματικὰ κείμενα ποὺ διατυπώνουν μὲν συγκεχριμένους πολιτικοὺς καὶ θεσμικοὺς ὄρους τὶς κοινωνικὲς ἴδεες τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅσα μποροῦσε νὰ ἔχει ὑπόψη του ὁ Ρήγας (τὸ ἀμερικανικὸ σύνταγμα τοῦ 1787, τὴ γαλλικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη τοῦ 1789 καὶ τὰ γαλλικὰ πολιτεύματα τοῦ 1791, τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1795), ἔκεινος ἐπέλεξε τὸ πιὸ ριζοσπαστικό. Τὸ σύνταγμα τοῦ ἔτους "Ἐνα τῆς Δημοκρατίας, συντεταγμένο ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ Συνέλευση, ἡ ὁποία εἶχε γιὰ πρώτη φορὰ ἐκλεγεῖ μὲ καθολικὴ ἀνδρικὴ ψηφοφορία, ἥταν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνταγματικῆς διαδικασίας ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν τυπικὴ κατάργηση τῆς γαλλικῆς μοναρχίας καὶ τὴν ἀνακήρυξη τῆς δημοκρατίας, ἀμέσως μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Συμβατικῆς Συνέλευσης, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792. Τὰ συνταγματικὰ προσγέδια ἐγκρίθηκαν τελικὰ ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ Συνέλευση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1793, ὅστερα ἀπὸ παρατεταμένη πολιτικὴ διαμάχη μεταξὺ τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν Γιρονδίνων καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῶν Ὁρεινῶν, μιὰ διαμάχη ποὺ ἐκφράστηκε ἴδιως μὲ τὴν ἀντιδικία γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἴδιοκτησίας ὡς φυσικοῦ δικαιώματος. Ἡ ἀκραίφνως φιλελεύθερη — ἃν καὶ περίπλοκη — πρόταση ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὁ Condorcet⁵³ πα-

53. Γιὰ τὰ συνταγματικὰ κείμενα τοῦ Condorcet, βλ. *Oeuvres de Condorcet*, ἐπιμ. A. Condorcet O'Connor καὶ M. F. Arago, τόμ. XII, Παρίσι 1847, σσ. 335-415, 417-422, 423-501.

ραμερίστηκε, ἀλλὰ ύπερκεράστηκε καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ Robespierre νὰ περιλάβει τὴν ἴδιοκτησία μεταξὺ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων. Παρὰ τὸ ἴδεολογικὸ περίγραμμα τοῦ φιλελεύθερου ἀτομικισμοῦ, τὸ σύνταγμα τοῦ 1793 διατηροῦσε σαφή κοινωνικὸ προσανατολισμό, μὲ τὴ θέσπιση κοινωνικῆς πρόνοιας γιὰ τοὺς ἀπόρους, τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐργασίας καὶ τὴν κατογύρωση τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνιαίας ἐκπαίδευσης γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες (ἄρθρα 21-22). Πέρα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων στὴ διακήρυξη, οἱ ἐπιμέρους θεσμικὲς ρυθμίσεις ποὺ προτείνονταν στὸ κυρίως κείμενο τοῦ συντάγματος ὑπαγορεύονταν ἀπὸ γνήσια δημοκρατικὸ πνεῦμα. Αὐτὸ πρόβαλλε πολὺ καθαρὰ μὲ τὴ διεύρυνση τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς ποὺ προνοοῦσε ἡ θέσπιση τῆς καθολικῆς ἀνδρικῆς ψήφου. 'Ο δημοκρατικὸς του γχραχτήρας, ἀλλωστε, ὑπογραμμιζόταν μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἴσοτητας ὡς τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα (ἄρθρο 2), καθὼς καὶ μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ διηόταν στὴν ἀντίσταση κατὰ τῆς τυραννίας καὶ στὸ δικαίωμα γιὰ ἔξέγερση, ποὺ ἀναγνωρίζονταν ὡς τὰ πιὸ ἵερὰ καὶ ἀπαράγραπτα καθήκοντα τοῦ πολίτη (ἄρθρο 35). Οἱ ριζοσπαστικοὶ στόχοι τοῦ πολιτεύματος τοῦ 1793 δὲν διέψυγαν τῆς προσοχῆς ὅσων ἐνστερνίζονταν τὶς πιὸ ἀσυμβίβαστες ἐπαναστατικὲς ἰδέες. 'Ο Babeuf καὶ ὁ Buonarroti ἔξεθείασαν τὶς ἀρετές του τὸ 1796, καὶ τὸ σύνταγμα αὐτὸ παρέμεινε τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐνέπνευσε

καὶ καθοδήγησε τὴν ριζοσπαστικὴν παράδοση στὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ζωή⁵⁴.

Οἱ ριζοσπαστικοὶ δημοκρατικοὶ στόχοι ἐξαίρονται ἀπὸ τὸν Ρήγα στὴ δική του προσαρμογὴ τοῦ Ιακωβινικοῦ πολιτεύματος τοῦ 1793 γιὰ τὴν «Ἐλληνικὴ Δημοκρατία». Στὴ διατύπωση τῶν ἀρχῶν του, στὶς συνταγματικές του διατάξεις καὶ στὶς θεσμικές του ρυθμίσεις, τὸ ἑλληνικὸν κείμενο παρακολουθεῖ πιστὰ τὸ γαλλικό του πρότυπο⁵⁵. Ἡ διακήρυξη τῶν «Δικαιών τοῦ Ἀνθρώπου», ποὺ συνέταξε ὁ Ρήγας, εἶχε τριάντα πέντε ἀρθρα, καὶ τὸ «Σύνταγμα» του περιλάμβανε ἑκατὸν εἴκοσι τέσσερις διατάξεις, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὰ γαλλικὰ πρωτότυπα. Στὸ ἑλληνικὸν σχέδιο συντάγματος υἱοθετήθηκαν τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ

54. Βλ. Jacques Godechot, ἐπιμ., *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Παρίσι 1970, σσ. 69-77 καὶ σσ. 79-92 (κείμενο τοῦ συντάγματος τοῦ 1793). Γιὰ τὸ ιστορικὸν ὑπόβαθρο βλ. Georges Lefèvre, *The French Revolution*, τόμ. B': *From 1793 to 1799*, Νέα Ὑόρκη 1964, σσ. 39-136, ίδιαίτερα σσ. 54-64, καὶ Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Παρίσι 1968, σσ. 273-289. Γιὰ τὴν στάση τοῦ Babeuf καὶ τοῦ Buonarroti βλ. Maurice Dommange, «Les Engaux et la Constitution de 1793», *Babeuf et les problèmes du Babouinisme*, ἐπιμ. Albert Soboul, Παρίσι 1963, σσ. 73-105.

55. Γιὰ τὰ κείμενα τῆς διακήρυξης τῶν «Δικαιών τοῦ Ἀνθρώπου» καὶ τοῦ συντάγματος τοῦ Ρήγα βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Tὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. B', σσ. 685-727, ὅπου παρατίθενται τόσο τὸ ἑλληνικὸν κείμενο ὥσο καὶ τὸ γαλλικὸν πρωτότυπο. Ἡ πληρέστερη πολιτικὴ ἀνάλυση ὀφείλεται στὸν A. J. Manessis, «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies*, τόμ. 3 (1962), σσ. 75-118. Βλ. ἐπίσης Ἀλ. Σβῶλος, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ πολιτεύματα καὶ ἡ ἐπίδρασης τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως», *Ἐφημερίς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν*, τόμ. B' (1935), σσ. 737-739.

ἰδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ως ὁδηγοὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης. Γιὰ τὸν Ρήγα ὁ ἔρνος δεσποτισμὸς ἦταν ὁ ἄμεσος στόχος, καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ζυγὸν βαρβάρων ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν προώθηση μακρόπνοων θεσμικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ θὰ μετασχημάτιζεν ριζικὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία συνιστοῦσε ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας. Αὕτη ἦταν ἡ οὐσία τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὅραματος τοῦ Ρήγα.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνασυγκρότηση ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία θὰ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν ζωογόνο ἐπενέργεια τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ζωὴ τῆς νέας πολιτείας. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία, δηλαδὴ «έκείνη ἡ δύναμις ὃποὺ ἔχει ὁ ἀνθρωπος εἰς τὸ νὰ κάμη ὅλον ἔκεινο, ὃποὺ δὲν βλάπτει εἰς τὰ δίκαια τῶν γειτόνων του», ἀναγνωρίζόταν ὅτι «ἔχει ως θεμέλιον τὴν φύσιν». Οἱ συγκεκριμένες ἀτομικὲς ἐλευθερίες — ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, τοῦ λόγου, τῆς συνάθροισης καὶ τῆς θρησκείας, καθὼς καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου — καθιερώνονταν ως βασικὰ δικαιώματα, ἡ παραβίαση τῶν ὄποιων «εἶναι φανερὸν πώς προέρχεται ἀπὸ τυραννίαν, ἢ πώς εἶναι ἀκόμη ἐνθύμησις τοῦ ἐξοστρακισθέντος δεσποτισμοῦ, ὃποὺ ἀπεδιώξαμεν». Τὸ σύνταγμα προέβλεπε ἐπίσης ρύθμιση τῆς ποινικῆς νομοθεσίας, ἐπιμένοντας στὴν ἀρχὴ τοῦ *habeas corpus* καὶ τονίζοντας ὅτι οἱ ποινικοὶ νόμοι δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν

ἀναδρομική ἴσχυ. Τὰ βασανιστήρια ἀπαγορεύονταν καὶ ὅλοι οἱ ἐναγόμενοι ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ἀθῶοι μέχρι νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἐνοχή τους μὲ τὶς νόμιμες διαδικασίες. Στὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀπήγηση τῶν ἰδεῶν τοῦ Beccaria καὶ τῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν ἔξανθρωπισμὸ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Στὸ οἰκονομικὸ πεδίο ὁ Ρήγας ἀποδεχόταν ὅλες τὶς ἀρχὲς τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητας στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, τονίζοντας ὅτι, ἀν καὶ ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν ἔπρεπε νὰ γνωρίζει περιορισμούς, ώστόσο ἡ δουλεία καὶ ἡ δουλοπαροικία ἔπρεπε νὰ ἀπαγορεύονται, καὶ διακήρυττε ὅτι ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα —ὅπως καὶ κάθε εἴδους ἀπασχόληση ἢ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα — ἔπρεπε νὰ εἶναι προστὰ σὲ ὅλους ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ τὰ ἀσκήσουν⁵⁶.

VII

Hδιακήρυξη τῶν γενικῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν, οἱ ὅποιες θεωροῦνταν αὐτονόητες ἀπὸ ὅλα τὰ φωτισμένα πνεύματα, συνιστοῦσε ἐπαναστατικὸ αἴτημα γιὰ τὴ βαλκανικὴ κοινωνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κρίσης τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπειδὴ οἱ ἀρχὲς αὐτὲς προέβαλλαν μιὰ τάξη πραγμάτων ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πρὸς τὶς ὑπάρχουσες δομές, τὶς οἰκεῖες

56. Ρήγας, «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἀρθρα 1-15.

πρακτικές και τὶς παραδεδεγμένες ἀξίες. Ὁ Ρήγας, ώστόσο, προχώρησε πέρα ἀπὸ τὰ προφανὴ φιλελεύθερα αἰτήματα. Τὸ πολιτικὸ και κοινωνικὸ σύστημα ποὺ ὄραματιζόταν εἶχε ως θεμέλιο τὴν ἴσονομία, καθὼς ὁ ἕδιος κήρυξτε τὴν ἴσότητα ως τὸ πρῶτο και τὸ κατεξοχὴν φυσικὸ δικαίωμα, δίνοντας ἵδιαίτερη ἔμφαση στὴ δήλωση ὅτι στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία δὲν θὰ γινόταν ἀνεκτὴ καμία διάκριση βασισμένη στὴ θρησκεία, τὴ γλώσσα, τὴ φυλή, ἢ τὴν ἐθνικὴν καταγωγή. Ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους ἵσοι, ὁ κάθε πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχει στὴ θέσπιση τῶν νόμων. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα νὰ ἐπιβάλει τὴν ἴσότητα δὲν περιοριζόταν σ' αὐτὲς τὶς τυπικὲς διακηρύξεις· τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο ποὺ ἀπέδιδε σ' αὐτὲς διαφαινόταν στὴν ἐπιμονή του νὰ ταυτίζει τὶς λαϊκὲς μάζες μὲ τὸ ἔθνος. Ἀπὸ τὴν ταύτιση αὐτὴ ἀπέρρεε ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἀντιπροσώπευση, ἢ «ἐθνικὴ παράστασις», ἔπρεπε νὰ στηρίζεται στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ και ὅχι στὴ μειονότητα τῶν πλουσίων και τῶν προγόντων· ἐνώπιον τοῦ νόμου δὲν ὑπῆρχαν πλούσιοι και φτωχοί. Τὸ σύνταγμα ἐπίσης ἀναγνώριζε τὴν ἴσότητα ἀνδρῶν και γυναικῶν στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, μὲ διατάξεις ποὺ καθόριζαν τὴν ὑποχρέωση τῶν γυναικῶν νὰ συμμετέχουν ἐπὶ ἵσοις ὅροις μὲ τοὺς ἀνδρες στὴν ἐθνικὴ ἀμυνα και νὰ παρακολουθοῦν τὴν ὑποχρεωτικὴ δημόσια ἐκπαίδευση.

Ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Ρήγα πρὸς ὅλες γενικῶς τὶς μορφὲς Ἱεραρχίας ἔκφραστηκε ἀρνητικὰ μὲν μὲ τὸν ἀπο-

χλεισμὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ πολιτειακὸ σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, θετικὰ δὲ μὲ τὴ διάταξη ποὺ προέβλεπε ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ἴεραρχία θὰ εἶχε ἵσχυ μόνο σὲ καιρὸ πολέμου, ἐνῶ σὲ περίοδο εἰρήνης καμία διάκριση μεταξὺ ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν δὲν θὰ ἦταν ἀνεκτή, ἐφόσον ἦταν ἀνθρωποι ποὺ ἀλληλοαναγνωρίζονταν ως ἕσοι καὶ ἀδελφοί. Ἡ βούληση γιὰ κοινωνικὴ ἵσότητα ἐκφραζόταν μὲ εἰδικότερες διατάξεις καὶ ὁδηγίες πολιτικῆς πρακτικῆς, τὶς ὁποῖες ὁ Ρήγας διατύπωσε γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία. Ὡς πρῶτο μέλημα ἀναφερόταν ἡ παραγραφὴ τῶν χρεῶν. Τὰ χρέη τῶν πόλεων, τῶν κωμοπόλεων ἢ καὶ ὀλόκληρων περιοχῶν, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν ἴδιωτῶν, τὰ ὁποῖα εἶχαν συναφθεῖ περισσότερο ἀπὸ πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Δημοκρατίας, καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ τόκοι εἶχαν πληρωθεῖ τακτικά, θὰ παραγράφονταν. Οἱ πιστωτὲς δὲν θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτήσουν ἀπὸ τοὺς χρεῶστες τους ἄλλες πληρωμὲς κεφαλαίου ἢ τόκων, δεδομένου ὅτι τὸ κεφάλαιό τους, μέσα σὲ πέντε χρόνια, μὲ τὴν ἵσχυουσα τότε τιμὴ τῶν ἐπιτοκίων, ἔτεινε νὰ διπλασιαστεῖ. Ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψὴ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἀξιοσημείωτη διάταξη, ἐνδεικτικὴ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀδικίας, τὸ ὁποῖο προκαλοῦσε ἡ πλατιὰ διαδεδομένη πρακτικὴ τῆς τοκογλυφίας ποὺ μάστιζε τὴ σύγχρονή του ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸ ὁποῖο συμμεριζόταν ὁ Ρήγας. Ἡ χειρονομία αὐτὴ εἶχε καὶ συμβολικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ ως ἀρχέτυπό της θὰ μποροῦσε νὰ προβληθεῖ ἡ σεισάχθεια

τοῦ Σόλωνα. 'Εγκαθιδρύοντας τὴν νέα 'Ελληνικὴ Δημοκρατία μὲν ἔνα τέτοιο μέτρῳ παραγραφῆς τῶν χρεῶν ὁ Ρήγας ἐπεκαλεῖτο τὸ ἴστορικὸ προηγούμενο ποὺ συνδεόταν μὲ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἀλλης ἑλληνικῆς δημοκρατίας.

'Η κοινωνικὴ νομοθεσία τοῦ Ρήγα δὲν σταματοῦσε σ' αὐτὸ τὸ συμβολικὸ μέτρο, μὲ τὸ ὅποιο ὄλοκληρώνταν ἡ διακήρυξη τῶν «Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου». 'Ο συνταγματικὸς γάρτης προέβλεπε ἐπίσης ἀρκετὰ σημαντικὰ κοινωνικὰ δικαιώματα. 'Η ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐργασίας σὲ ὅλους ὑποχρέωνε τὴν κοινωνία νὰ παρέχει στοὺς μὴ προνομιούχους πολίτες τὰ ἀπαραίτητα μέσα παραγωγῆς, ἡ στέρηση τῶν ὅποίων τοὺς ἔξανάγκαζε νὰ παραμένουν ἀργοὶ καὶ ἀπρακτοί. 'Επιπλέον, ἡ πολιτεία ὅφειλε νὰ συντρέγῃ ὅσους ἦταν ἀνίκανοι πρὸς ἐργασία καὶ νὰ μεριμνᾷ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ἀναπήρους τῶν πολέμων. Τέλος, ὁ Ρήγας ἔδινε ὑψηλὴ προτεραιότητα στὴ δημόσια ἐκπαίδευση. Τὸ κράτος ὅφειλε νὰ ἴδρυσει σχολεῖα παντοῦ, ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα χωριά, γιὰ νὰ μορφώνονται ὅλα τὰ παιδιά καὶ τῶν δύο φύλων. 'Η ἀπόκτηση γραμματικῶν γνώσεων καθιερωνόταν ὡς δημόσια ὑποχρέωση, ἀπὸ τὴν ὅποια δὲν ἔπρεπε νὰ ἔξαιρεται κανένας. 'Η ἐκπαίδευση ἀναγνωρίζοταν ὡς μητέρα τῆς προόδου, στὴν ὅποια ὅλα τὰ ἐλεύθερα ἔθνη ὅφειλαν τὴν προκοπὴ καὶ τὸ μεγαλεῖο τους. 'Ιδιαίτερη φροντίδα ἔπρεπε νὰ ἐπιδειχθεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων τῶν

ἀρχαίων ἱστορικῶν. Αὐτὸς θὰ ἀσκοῦσε καὶ θὰ ἐνδυνάμωνε τὴν φιλοπατρία τῶν πολιτῶν. Στὶς μεγάλες πόλεις ἔπρεπε ἐπίσης νὰ διδάσκονται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ιταλικὴ ὡς γλῶσσες τοῦ Διαφωτισμοῦ⁵⁷.

Σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία, θεμελιωμένη στὴν ἴσοτητα, θὰ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ριζοσπαστικοὶ δημοκρατικοὶ στόχοι τοῦ Ρήγα. Στὸν προσδιορισμὸν τόσο τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὅσο καὶ τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων τῆς νέας δημοκρατικῆς τάξης ὁ Ρήγας παρέμεινε πιστὸς στὶς ἰδέεις τοῦ Rousseau, οἱ ὅποιες ἄλλωστε εἶχαν διαμορφώσει τὸ ίακωβινικό του πρότυπο. Ἐπὸ τὸ δημοκρατικό του ὄραμα ἀπέρρεε ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ λαὸς στὸ σύνολό του ἦταν ἡ πηγὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσώπευσης. Ὁ κυρίαρχος ἦ, κατὰ τὴ δική του δρολογία, ὁ «αὐτοκράτωρ» λαὸς μποροῦσε νὰ ἀποφασίζει γιὰ ὅλα τὰ θέματα χωρὶς κανένα περιορισμό. Ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, ἡ ὅποια ἔνωνε ὅλους τοὺς πολίτες σὲ ἴσοτιμη βάση, ἔπρεπε νὰ ἀσκεῖται μὲ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καὶ τὴ λαϊκὴ συναίνεση στὴν ψήφιση τῆς νομοθεσίας. Ἡ λαϊκὴ συναίνεση θὰ ἐξασφαλιζόταν μὲ συνδυασμὸν τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων σὲ τοπικὸν ἐπίπεδο καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσώπευσης. Ἡ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνηση ἦταν ἀνοικτὴ σὲ ὅλο τὸν λαό: κάθε πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλεγεῖ σὲ ὅλα τὰ δημόσια ἀξιώματα, στὰ ὅποια θὰ μποροῦσε νὰ προκρι-

57. Στὸ ἴδιο, ἀρθρα 16-34.

θεῖ ἀξιοκρατικά. Τὸ δημόσιο ἀξίωμα ἐθεωρεῖτο ἀπλῶς ὑπηρεσία πρὸς τὴν κοινότητα, τίποτε ἄλλο· αὐτοὶ ποὺ τὸ ἔφεραν ἦταν ὑπόλογοι ἀπέναντι στοὺς ἐκλογεῖς τους καὶ ἡ ἀσκησή του ἦταν προσωρινή, ἐνῶ ἡ διάρκεια τῆς θητείας τους σύντομη. Οἱ ἀντιπρόσωποι στὴν Ἐθνοσυνέλευση θὰ ἐκλέγονταν μόνο γιὰ ἕνα χρόνο καὶ θὰ λογοδοτοῦσαν στοὺς ἐντολεῖς τους. Τὸ ἀνώτατο ἐκτελεστικὸ Διευθυντήριο θὰ ἦταν συντεθειμένο ἀπὸ πέντε μέλη, καθῆκον τῶν ὅποίων θὰ ἦταν αὐστηρὰ καὶ μόνο νὰ ἐκτελοῦν τὶς ἀποφάσεις καὶ τοὺς νόμους ποὺ εἶχαν ψηφιστεῖ ἀπὸ τὴν νομοθετικὴ ἐξουσία.

Μολονότι ὁ Ρήγας γνώριζε καλὰ καὶ θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, οἱ ριζοσπαστικὲς πολιτειακές του προθέσεις βρίσκονταν σὲ διάσταση πρὸς τὴν συμβατικὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν. Στὸ πολιτικό του σύστημα οἱ ἀρμοδιότητες τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένες καὶ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο μὲ τὴ σειρά του ὑπαγόταν ἀπολύτως στὴ λαϊκὴ βούληση, ἐπειδὴ ἦταν ὑπόλογο σ' αὐτὴν σὲ ἐνιαύσια βάση, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ θεσμοῦ τῶν δημοψηφισμάτων, διὰ τῶν ὅποίων ἐξασφαλίζοταν ἡ τελικὴ ἐπικύρωση ὅποιουδήποτε νόμου. Ἡ δημοκρατία τοῦ Ρήγα δὲν ἀποτελοῦσε πολίτευμα βασισμένο στὴν ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνηση καὶ στὶς κοινοβουλευτικὲς διαδικασίες⁵⁸. Πολλὲς ἀπὸ τὶς πολιτικὲς πρωτοβουλίες,

58. Γιὰ τὰ θεωρητικὰ συμφραζόμενα τῶν ζητημάτων αὐτῶν πρβλ. Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, Παρίσι 1995, σσ. 102-106, 131-134, 212-214.

ἰδιαίτερα σὲ ζητήματα συνταγματικῆς ἀναθεώρησης, ἐντὸν ἀπευθείας στὸν λαό. Σὲ περίπτωση ποὺ ὅλες αὐτὲς οἱ διαρθρωτικὲς ρυθμίσεις καὶ οἱ θεσμοὶ ἀποδεικνύονταν ἀνεπαρκεῖς ἐγγυήσεις κατὰ τῶν μηχανορραφιῶν τῆς τυραννίας, ἡ προστασία καὶ ἡ ὑπεράσπιση τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐτίθετο «ὑπὸ τὴν ἄγρυπνον φύλαξιν ὅλων τῶν ἐναρέτων φιλελευθέρων ἀνδρῶν, ὅποι, διὰ νὰ μὴ ὑποκύψουν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς Τυραννίας, ἐνγγαλίσθησαν τὴν στρατιωτικὴν ζωὴν, καὶ ἀρματωμένοι ὕμοσαν αἰώνιον πόλεμον κατὰ τῶν τυράννων».

Τὸ δικαιώμα τῆς ἐπανάστασης συνιστοῦσε τὸ ἔσχατο ἐγέγγυο τῆς ἐλευθερίας. «Ἄν ἡ κυβέρνηση παραβίαζε ἢ σφετεριζόταν τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ καὶ ἐπεδείκνυε ἀναλγησία στὶς αἰτιάσεις του, ὁ λαὸς ὅφειλε νὰ ἐξεγερθεῖ σύσσωμος κατὰ τῶν τυράννων του. «Οσο σκληρότερη ἦταν ἡ τυραννία, τόσο πιὸ ἀποφασισμένος θὰ ἔπρεπε νὰ εἴναι ὁ λαὸς νὰ ἀντισταθεῖ καὶ νὰ διεκδικήσει τὰ δίκαιά του. Οἱ πιὸ θαρραλέοι καὶ φιλελεύθεροι πατριῶτες θὰ ἔπρεπε νὰ βγοῦν στὰ βουνά καὶ νὰ καθοδηγήσουν τοὺς συμπατριῶτες τους νὰ ἐξεγερθοῦν, νὰ πάρουν τὰ ὅπλα, νὰ πυκνώσουν τὶς γραμμές τους καὶ νὰ στραφοῦν κατὰ τῶν τυράννων γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὶς ἐλευθερίες τους. Αὕτη ἡ τελευταία προτροπὴ ἀπηχεῖ κάτι ἀπὸ τὴν θεωρία τῆς ἀντίστασης στὴν τυραννία μὲ τὴν «προσφυγὴ στὸν οὐρανό», ὅπως ἀπαντᾶται στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Locke, καὶ καταδεικνύει τὴν ἐπαναστατικὴ ἐπίδραση ποὺ μποροῦ-

σαν νὰ ἔχουν οἱ ἴδεες καὶ ἡ γλώσσα τοῦ "Αγγλου σοφοῦ μὲ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στοὺς πολιτικοὺς προβληματισμοὺς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ὁ Ρήγας ἔκλεινε τὸ σγεδίασμά του γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς βαλκανικῆς κοινωνίας τονίζοντας ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ Ἱερὸ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὸ πιὸ ἀπαραίτητο ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη:

"Οταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ καὶ δὲν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του. τὸ νὰ κάμη τότε ὁ λαὸς ἡ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νὰ ἀρπάζῃ τὰ ἄρματα καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλέον Ἱερὸν ἀπὸ ὅλα τὰ δίκαιά του καὶ τὸ πλέον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ γρέη του. "Αν εύρισκωνται ὅμως εἰς τόπον, ὃπού εἶναι περισσότεροι τύραννοι, οἱ πλέον ἀνδρεῖοι πατριῶται καὶ φιλελεύθεροι πρέπει νὰ πιάσουν τὰ περάσματα τῶν δρόμων καὶ τὰ ὕψη τῶν βουνῶν ἐν ὅσῳ ν' ἀνταμωθοῦν πολλοί, νὰ πληθύνῃ ὁ ἀριθμός των, καὶ τότε νὰ ἀρχίσουν τὴν ἐπιδρομὴν κατὰ τῶν τυράννων, κάμνοντες εἰς κάθε δέκα ἀνθρώπους ἔνα δέκαρχον, εἰς τοὺς πενήντα πεντήκονταρχον, εἰς τοὺς ἑκατὸν ἑκατόνταρχον. Ὁ χιλίαρχος ἔχει δέκα ἑκατοντάρχους καὶ ὁ στρατηγὸς τρεῖς γιλιάρχους, ὁ δὲ ἀρχιστράτηγος πολλοὺς στρατηγούς"⁵⁹.

59. «Τὰ δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἀρθρο 35. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ρήγα γιὰ τὶς τεχνικὲς τοῦ πολέμου ἐκτίθενται στὸ δεύτερο ἐπαναστατικὸ του φυλλάδιο, Ὁ Στρατάρχης Κεβενχύλλερ ἢ Ἐγκόλπιον Στρατιωτικόν, Βιέννη